

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Pomędzy utopią i eschatologiczną nadzieją - recenzja

Author: Wincenty Myszor

Citation style: Myszor Wincenty. (2010). Pomędzy utopią i eschatologiczną nadzieją - recenzja. "Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne" (2010, z. 1, s. 181-186).

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 43,1 (2010), s. 181–186

Jan Grzeszczak, *Pomiędzy utopią i eschatologiczną nadzieją. Idea papieża anielskiego w średniowiecznym i renesansowym profetyzmie*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, Studia i Materiały 111, Poznań 2008, 429 s. + s. 431-446 (ilustracje).

Rozprawa poświęcona jest średniowiecznemu profetyzmowi idei „papieża anielskiego”, czyli nauki o idealnym biskupie Rzymu, papieżu, głoszonym według wzorców średniowiecznych. Główny tytuł pracy: *Pomiędzy utopią i eschatologiczną nadzieją. Idea papieża anielskiego w średniowiecznym i renesansowym profetyzmie*, został zrealizowany przede wszystkim na opracowaniu haseł kluczowych: *profetyzm*, „*papież anielski*” i *eschatologia*. Natomiast *średniowiecze*, dotyczy okresu od Joachima z Fiore, a *renesans* tylko do okresu Soboru Trydenckiego. *Utopijne* potraktowanie idei *anielskiego papieża*

przewija się przez całość opracowania jako opis urzędu biskupa Rzymu, papieża, nie dający się zrealizować, nie tylko w historycznych okolicznościach średniowiecza, ale nie-realny w ogóle. Samo pojęcie *utopii* pojawia się w rozprawie (jeśli jakiejś wcześniejszej wzmianki nie przeoczyłem), we wnioskach końcowych.

Autor rozprawy nawiązał do swoich zainteresowań naukowych związanych z pracą doktorską, poświęconą pismom i teologii Joachima z Fiore. Nie znalazł w pismach Joachima z Fiore samej idei *anielskiego papieża*, stąd, przedstawiając jego teologię, zaznaczył wyraźnie trudność znalezienia inspiracji tej idei z jego pism (s. 44 i nn). Raczej w dalszej części rozprawy Autor wskazywał na inspiracje z pism Joachima u inicjatorów idei *anielskiego papieża*, ale w zakresie ogólnym, programu reformy Kościoła *in capite*. W rozprawie habilitacyjnej Autor korzystał wprawdzie ze swoich dotychczasowych publikacji, ale temat i jego opracowanie jest w polskiej literaturze przedmiotu zupełnie nowe.

Najpierw przedstawił stan badań zagadnienia (s. 14-20), następnie w pierwszym rozdziale „*Abbas Joachim Magnus Propheta*” (s. 21-46). Tytuł łaciński rozdziału (podobnie jak inne tytuły rozdziałów i podrozdziałów w języku łacińskim) brzmi bardzo interesująco. Nadaje się jednak do prac popularnonaukowych, bo nie wiadomo, czy jest to cytat (autor wszystkie cytaty pisze kursywą!), czy literacki pomysł autora rozprawy. Jeśli cytat z łacińskiego tekstu, należałoby podać jego pochodzenie. Autor rozróżnił w apokaliptyce Joachima okres „wczesny” (s. 27-32) i okres między „*secundus* i *tertius status*” (s. 32-43). Te pojęcia są znane w twórczości Joachima. Zdaniem autora, dopiero w epoce *tertius status*, a następnie w epoce Ducha Świętego może się pojawić wraz z nową koncepcją Kościoła, ewentualnie wraz z nowym ujęciem władzy papieskiej, co mogło stwarzać ewentualne przesłanki dla idei *papieża anielskiego*. Według Grzeszczaka, idea *papieża anielskiego*, w znaczeniu papieża idealnego, dla epoki Joachima z Fiore może być tylko „egzegetyczną hipotezą” (s. 46). W drugim rozdziale (s. 47-98): „Kryzys i odnowa: profetyczne scenariusze w XIII wieku”, Autor dochodzi do wniosku, że tendencje reformistyczne, przede wszystkim w średniowiecznym monastycyzmie, a więc we franciszkańskim nurcie joachizmu (czyli u franciszkanów zwolenników nauki Joachima z Fiore), istniały pewne przesłanki dla idei *papieża anielskiego* (s. 52-55). Utwór, przypisywano Joachimowi, pod tytułem *Super Hieremiam*. W tym względzie Autor rozprawy przytacza przy okazji cały szereg hipotez w kwestii pochodzenia utworu (s. 55-59), przychylając się ostatecznie do środowiska franciszkańskiego spiritualizmu, jako środowiska powstania utworu. Utwór ten ujawnił próby konkretyzowania historycznego do postaci i idei XIII-wiecznego Kościoła. Konflikt cesarza Fryderyka II (1195-1250) z papieżem Grzegorzem IX ujawnił także wśród duchownych krytykę hierarchii kościelnej, łącznie z papieżem. Krytyka Kościoła zaznaczyła się także w utworze *Super Hieremiam* (s. 57-61). Utwór o charakterze apokaliptycznym zdaje się rysować także nadzieję na zwycięstwo dobra i czasy „dobrego pasterza” (*pastor bonus*) (s. 65-68). Zdaniem Autora rozprawy, po roku 1250, po śmierci cesarza Fryderyka, otworzył się nowy etap średniowiecznego profetyzmu (z inspiracji Joachima z Fiore, s. 70). W tym okresie literackim świadkiem nowego proroctwa jest utwór *De oneribus prophetarum* (z lat 1255-1256), w którym obok odnowionej władzy kościelnej, pojawiła się także wizja władzy królewskiej (cesarskiej). Zdaniem Grzeszczaka, bardziej konkretne w tym względzie było *Oraculum Cyrilli* (s. 75-81). W dobrej analizie tego dzieła Autor rozprawy usiłował przy pomocy nowożytnych komentarzy skonkretyzować historyczne aluzje tego utworu. Papież według tego proroctwa, wprawdzie dosłownie nie jest nazwany *anielskim*, ale opis idealnej władzy biskupa Rzymu odpowiadałby tej idei. Papieża reformatora zapowiadają także dywagacje franciszkańskiego pisarza XIII wieku Rogera Bacona (s. 81-97). Dla Rogera Bacona szansę odnowy Kościoła, łącznie z władzą papieża, dawał pontyfikat papieża Klemensa IV (1265-1268),

choć nie zastosował wobec niego określenia *papa angelicus*. Papieżem, z którym historia po raz pierwszy skonkretyzowała ten tytuł był Celestyn V (papież kilku miesięcy w roku 1294). Postacią Celestyna V (eremity Piotra z Morrone), Autor rozprawy zajął się w rozdziale III: „Rok 1294 – nadzieja i rozczarowanie” (s. 99-148). Bardzo szczegółowo i gruntownie zajął się historyczną postacią eremity, który przypadkowo stał się papieżem (tytuły podrozdziałów: 2. „*Huius electio fuit miranda*”, s. 113; 3. „*Hic homo Dei in rebus secularibus minus expertus*”, s. 125; 4. „...*In Neapoli regisnavit papatus oneri et honori*”, s. 136; 5. „*Hic post cessionem suam ufere voluit et redire ad heremum sicut prius*”, s. 141 – z pewnością są cytatami, ale z czego? Z *Vita Celestini*, albo *Autobiografii*, por. s. 104, przypisy 21-23, niestety Autor rozprawy tego nie wyjaśnił). Opracowanie biogramu Piotra Celestyna, w pracy o idei *papa angelicus*, w gruncie rzeczy służyło do opisu legendy Piotra Celestyna (podrozdział 6, s. 145-148), która rozwijała się dalej i żyła własnym życiem w tekstach średniowiecznych profetycznych o idealnym papieżu. Od rozdziału IV („W oczekiwaniu na papieża przyszłości”, s. 149- 246), a jest to część pracy podstawowa i ściśle związana z tematem rozprawy, Autor obserwuje swoistą *Wirkungsgeschichte*, legendy o papieżu. W tym najobszerniejszym rozdziale pracy przeanalizował wypowiedzi o idealnym papieżu w utworach Roberta z Uzès (*Liber visionum* i *Liber Sermonum Dei*, s. 152-160; i tym razem tytuł „*Humiliari nos oportet*” idzie za łacińskim cytatem chyba z pism Roberta?, ale użytym także wcześniej przez R. Michettię, por. s. 152, przypis 15) w *Vaticinia de summis pontificibus* (tekst wg edycji Regiselmano z 1586 umieszcza w aneksie, s. 352-359). Teksty prorocत्व o papieżu przyszłości przeanalizował Autor rozprawy od strony filiacji innych źródeł, a więc bizantyńskich *Oracula Leonis*, powstałego na zachodzie tekstu *Genus nequam* i *Ascende calve*. Autor wspomniał także o innych bizantyńskich koneksjach prorocत्व papieskich, jak dzieło Pseudo-Metodego (syryjskie i greckie wersje) czy greckie i łacińskie teksty tak zwane *Tiburtina* (por. s. 167 i n), pominął jednak ich głębszą analizę, prawdopodobnie dlatego, że w mniejszym stopniu ilustrowały idee *anielskiego papieża* (H. Möhrig, *Der Weltkaiser der Endzeit*, Stuttgart 2000, s. 54-104, wykorzystał je dobrze dla swojej rozprawy). Autor rozprawy habilitacyjnej konsekwentnie analizował inne teksty o tyle, o ile treściowo łączyły się z przyjętymi w rozprawie za teksty główne. Analiza Autora polega na powiązaniu ich z wydarzeniami historycznymi (*vaticinia ex eventu*), z utopijnym projektem papieża idealnej przyszłości, oraz z krytyką konkretnego historycznego papiestwa. W tej części rozprawa jest niezwykle bogata w erudycyjne analizy, ukazanie związków z innymi tekstami, przytaczanie opinii innych badaczy i wydawców. Rozprawa w tej części ujawnia stan badań dotyczący autorstwa danych tekstów, powiązania historyczne i teologiczne. Autor najczęściej odwołuje się do uznanych autorytetów w poszczególnych kwestiach. Po przeanalizowaniu wszystkich opinii, opowiada się w końcu za przeważającym zdaniem uczonych. Recenzent ma jednak czasem wrażenie, że w końcu nie wypowiada także swojej opinii. Przede wszystkim nie analizuje łacińskich tekstów źródłowych, nie tłumaczy ich, co oczywiście nie było jego obowiązkiem. Teksty omawia i streszcza (podobnie z ilustracjami średniowiecznych rękopisów, których kilka zamieszcza w aneksie, s. 432 i nn). Przytoczenie ich w łacińskim oryginale pozwala czytelnikowi sprawdzić ich poprawne rozumienie. Podobnie jest z innymi źródłami. Autor przytacza je w obszernych przypisach źródłowych. Opinie uczonych badaczy średniowiecza przytacza również w cytatach oryginalnych, podanych w przypisach. Umożliwia tym samym polskim czytelnikom zapoznanie się z trudno dostępnymi w Polsce publikacjami. Analiza podstawowych tekstów profetycznych (*Vaticinia de summis pontificibus*; *Genus nequam* i *Ascende calve*) ukazuje bardziej krytykę Kościoła i władzy papieża niż idealny (utopijny) obraz *papa angelicus* (wyrażenie to nie występuje w ogóle w *Vaticinia*, por. s. 174 rozprawy). Wyniki analiz tych tekstów (s. 174-202)

mogą się okazać cenne dla historyka Kościoła, jak i historyka duchowości chrześcijańskiej średniowiecza. Autor próbował na podstawie wyników badań tych tekstów zlokalizować i opisać środowisko i opowiada się za opinią H. Grundmanna, że było to środowisko radykalnych spirytuałów franciszkańskich (s. 180, 182, 197, 199), a Francja była pierwszym krajem, który znał i wykorzystał je politycznie (s. 181). Teksty prorocze o papieżu poświadczyły również oddziaływanie w nich poglądów Joachima z Fiore. Krytyka papieżstwa nasiliła się w okresie Wielkiej Schizmy Zachodniej (s. 202-207). Zdaniem Autora rozprawy, także znaczenie poglądów Joachima z Fiore wzrosło w tym okresie (Autor nie wyjaśnił, co rozumie przez *Paparium* Joachima z Fiore, s. 203: to zbiór poglądów o papieżu? albo pomyłka z *Psalterium*?). Zrozumiałe w tym kontekście staje się uznanie dla krytycznych wypowiedzi o papieżu we wczesnym protestantyzmie (s. 208-211). Wypowiedź o idealnym duchowym przywódcy chrześcijaństwa, czyli zapowiedź idealnego papieża, niektórzy reformatorzy połączyli z Marcinem Lutrem (s. 211 i ilustracja s. 436). Idea idealnego papieża ożywiła się także u teologów katolickich w okresie renesansu i polemiki antyprotestanckiej (s. 218-224). Piśmiennictwo protestanckie we wczesnej fazie krytyki papieżstwa nawiązało do *vaticinia*, stąd wydaje się zrozumiały redakcyjny „wykład” Autora rozprawy w początki wieku XVI. W następnym podrozdziale głównej części swego opracowania wraca do zagadnienia *papa angelicus* w innych źródłach XIII i XIV wieku. Osobnym zagadnieniem bowiem jest związek idei *pastor/papa angelicus* z astrologią i polityką, co Autor przeanalizował w następnym podrozdziale (s. 224-246). Połączenie „astrologii” i „polityki” nie powinno dziwić. Od czasów antycznych, także w średniowieczu i renesansie, astrologia, podobnie jak magia, razem z publikowaniem ich wyników należały do ówczesnej propagandy i mogły kierować opinię publiczną (jeśli coś takiego w średniowieczu istniało) w odpowiednim kierunku politycznym. Z dzieł profetycznych przeanalizował *Liber de Flore*, przypisywany Joachimowi z Fiore. Pismo to wykorzystuje inne dzieło o charakterze astrologicznym *Liber Horoscopus*. Historyczne aluzje *Liber Horoscopus* Autor rozprawy, idąc za podstawowymi opracowaniami źródłowymi (H. Grundmanna, M. Kaupa, G.L. Potestà), łączy w pozytywnym świetle z papieżem Celestynem V, a w negatywnym ujęciu z papieżem Bonifacym VIII (por. s. 234). *Liber Horoscopus*, zdaniem komentatorów, mógł zostać zredagowany wśród franciszkańskich spirytuałów (s. 231), sprzyjających polityce francuskiego króla (Filipa IV Pięknego, s. 234). Autor rozprawy również tu bardzo sumiennie odnotowuje dane źródłowe, z obszernymi cytatami tekstów (cytując Dantego, *Boską komedię*, za G.M.Vian, sięgnął także do polskiego tłumaczenia E. Porębowicza; choć w bibliografii polskie tłumaczenie podaje w wersji Świdorskiej; por. s. 233, przypis 436; podobnie mógł zrobić z s. 201, przypis 269!). Zdaniem Autora podstawą rozważań o *anielskim papieżu* w *Liber de Flore* jest postać św. Franciszka (s. 235-245). Orientacja kościelna (franciszkańscy radykałowie) i polityczna (profrancuska polityka) wskazują na podobne środowisko genezy, jak przy *Liber Horoscopus*. W *Liber de Flore* pojawia się po raz pierwszy termin *pastor angelicus* (s. 240) oraz opis działalności czterech idealnych papieży przyszłości (po śmierci Bonifacego VIII, na którym kończą się przepowiedni *ex eventu*). Wyrażona w tym dziele krytyka sytuacji Kościoła w miastach włoskich oraz wyraźna profrancuska orientacja polityczna (por. s. 242 i 243) wskazują na epokę nadziei papieżstwa związanego z Awinionem.

Autor rozprawy habilitacyjnej zasadniczo nie podjął zagadnienia wysuwanego często w badaniach przepowiedni papieskich, a mianowicie, wcześniejszego wzorca przepowiedni cesarza, idealnego władcy Rzymu (por. H. Möhring, *Der Weltkaiser der Endzeit*, Stuttgart 2000). Jednak w kolejnym, piątym, rozdziale pracy nawiązał do idei odrodzenia Rzymu skupionej na postaci XIV wieku, Cola di Rienzo (s. 248-265). Chodzi o jego historyczną działalność, której niektóre komentarze z epoki nadały apokaliptyczne znaczenie

zapowiedzi przyszłej świetności miasta. Przepowiednie o świetności Rzymu inspirowały także samego Cola di Rienzo. W idealnej współpracy dwu władców rzymskich (cesarza i papieża), zdaniem Autora opracowania, zapowiedzianym pasterzem anielskim (*pastor angelicus*) ma być Cola di Rienzo; chyba, że chodzi o ideę zjednoczenia w jednej postaci obydwu koron władzy (por. s. 254). Interesujący materiał w listach Cola di Rienzo Autor rozprawy przeanalizował w odniesieniu do sytuacji politycznej cesarstwa (cesarz Karol IV) i Kościoła, z papieżem rezydującym w Awinionie. Zapowiedzi z *Liber de Flore, Oraculum Cyrilli*, zdaniem Autora habilitacji, znalazły historyczną konkretyzację, w sensie politycznej ideologii, w działaniach i poglądach Cola di Rienzo. Temat tego rzymskiego trybuna, inspirowanego politycznym mesjanizmem, zasługuje na osobne opracowanie. W dalszej części rozdziału Autor zajął się apokaliptyką Jeana de Roquetaillade'a (Johannesa de Rupescissa). Wykorzystał przede wszystkim edycję tekstu jego *Liber secretorum eventuum* i naukowe opracowanie Jeanne Bignami-Odier (s. 265-276). Jean de Roquetaillade opowiedział się za „francuską” opcją polityczną naprawy Kościoła, a w tym także idei *anielskiego papieża* (s. 276). Innym dziełem o charakterze apokaliptycznym, w okresie awiniońskich papieży, o profrancuskiej orientacji politycznej był w XIV wieku *Libellus*, autorstwa Telesfora z Cosenzy. Autor rozprawy posłużył się krytycznym wydaniem tekstu (E. Donckel) i najlepszym krytycznym opracowaniem zagadnień historycznych (F. Kamper). Obszerne cytaty źródłowe w przypisach rozprawy pozwalają poznać bliżej to dzieło i jego znaczenie dla apokaliptyki późnośredniowiecznej. Dzieło to przede wszystkim ujawniło recepcję wcześniejszych postaci prorocत्व *anielskiego papieża*. W tej recepcji, jak zauważa Autor rozprawy, można wyraźniej dostrzec wykorzystanie wcześniejszych niejasności w tekstach przyjętych lub wręcz cytowanych, dla konkretnej propagandy politycznej. Autor *Libellus'a* wypowiedział się na temat schizmy w Kościele, zapowiedział karę, która ma spaść na cesarza (Fryderyka III). W aluzjach do wcześniejszych prorocत्व znajdziemy, idąc za rozumowaniem Autora habilitacji, nie tylko swoisty komentarz do Apokalipsy Jana, ale także do *Genus nequam*, nawiązanie do *tertius status* Joachima z Fiore. W polityce Telesfor z Cosenzy okazał się sympatykiem Francji. Dzieło odegrało także pewną rolę w ożywieniu profetyzmu w Wenecji, na początku XVI wieku (s. 288-290), w okresie kryzysu politycznego tego miasta. W tym okresie dokonała się, jak twierdzi Autor rozprawy, pewna kodyfikacja wątku *anielskiego pasterza* i w wielu wydaniach i rękopisach ukazał się ten sam schemat opisu pomyślnej przyszłości Kościoła i państwa. Ostatni etap rozwoju idei *anielskiego papieża* rozwinął się w okresie przed Soborem Trydenckim, w okresie kryzysu papiestwa, ale po przezwyciężeniu koncyliaryzmu i schizmy bazylejskiej. Autor usytuował ten rozwój na lata w 1450-1550. Zajął się tym zagadnieniem w ostatnim rozdziale rozprawy „Prorocy i pretendenci do tytułu (1450-1550)”, (s. 295-330). Upowszechnianiu idei służyły w tym okresie drukarnie i liczne wydania tekstów. Upowszechnianiu idei służyli także słynni kaznodzieje epoki: Bernardyn ze Sienny, Savonarola, Antonio z Cremona. Wielki wpływ uzyskało w połowie XV wieku dzieło *Apocalipsis Nova*, pismo przypisywane niejakiemu bł. Amadeuszowi (por. s. 299). Dzieło to, jak stwierdza Autor rozprawy, nie zostało jeszcze wydane w krytycznym opracowaniu. (Sam Autor rozprawy wydaje się, że posługiwał się relacjami i opracowaniami z drugiej ręki, por. s. 299, przypis 20 i następne). Z tych studiów (Anna Morisi, *Apocalipsis Nova*) podaje w przypisach obszerne cytaty. Czytelnik jest w stanie krytycznie przyjmować informacje o zawartości pisma podane przez Autora habilitacji. Zastosowanie profetycznych treści *Apocalipsis Nova* dla opisu problemów kościelnej władzy, a także innych wydarzeń historycznych epoki, Autor rozprawy ukazał na podstawie pism (korespondencji) franciszkańskiego humanisty i teologa Juraja Dragišićia (zm. 1520). *Apocalipsis Nova* w celach kościelnej polityki była nie tylko komentowana, ale także uzupełniana (por. s. 303-309).

Lekturę tego dzieła dla komentowania bieżących wydarzeń kościelnych i politycznych prowadzili także Paulus Angelus (zm. 1568), Pietro Galatino (zm ok. 1540: por. także biogram: Anna Morisi, *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden 2005, s. 391-392). Pietro Galatino wypracował, jak się wydaje, ezoteryczną wersję idei *papieża anielskiego* (s. 310-312). Zwolennikami idei odnowy papieżstwa i Kościoła byli także humaniści (s. 321-322). Zdaniem Autora rozprawy habilitacyjnej, kresem średniowiecznej idei *papieża anielskiego* była instrukcja zredagowana przez Ignacego Loyolę. Instrukcja przyjęta przez Sobór Trydencki wyrażała dystans i nieufność wobec spekulacji na temat przyszłości władzy papieskiej (por. s. 326-330 i aneks s. 360 in). Zupełnie zbędny wydaje się w zakończeniu rozprawy dodatek: „Spełniona przepowiednia” (s. 331-335). Materiał nie tylko wykracza poza ramy czasowe dysertacji, ale ma charakter raczej eseju (spełnienie przepowiedni *pastor angelicus* na osobie papieża Piusa XII!), niż zakończenia poważniejszej rozprawy o średniowiecznym i renesansowym profetyzmie. Autor rozprawy przytacza, jak rozumiem, wykorzystaną bibliografię źródeł, która „obejmuje zarówno rękopisy jak i teksty drukowane, którym towarzyszą często ciekawe elementy ikonograficzne. Znaczna część źródeł jest dostępna w formie edycji krytycznych...” (s. 17). Przeglądając ze względną uwagą recenzenta wykorzystanie rękopisów (Wykaz: 1. Źródła rękopiśmiennie..., s. 363-365), stwierdziłem ślady cytowania tylko niektórych (BAV, Archivio di S. Pietro, Ms C 129, por. s. 113, przypis 94; BAV, Ms. Reg lat 580, por. s. 282 i 284; BAV, Ms.Vat lat 3819, por. s. 182, 292; BAV, MS. Vat. lat. 3822, por. s. 180, z drugiej ręki!; BAV, MS. Vat. lat. 5578, por. 311, 312, przypis 89, BAV, Ms.Vat. Ross.374, ill. Nr 8; Madryt, Biblioteca Nacional, Ms. 6213, por. s. 205, z drugiej ręki; Cambridge, Corpus Christi College, Ms 404, por. s. 192, z drugiej ręki, Londyn, Birtish Library. Ms. Harley 1340, por ill. Nr 9). Autor korzystał z tekstów publikowanych, nawet częściowo dostępnych (na przykład wg publikacji Anny Morisi tekstów Pietro Galatino). Trudno ustalić, jak korzystał z ilustracji rękopiśmiennych: z dzieł publikowanych, które cytuje, czy też z rękopisów. Nie zastosował jednak cytowania rękopisów wprost, w każdym razie nie znalazłem takich adnotacji. W takiej rozprawie zresztą nie chodziło o edycję średniowiecznych rękopisów i Autor postąpił rozsądnie, wykorzystując pracę innych. Co więcej, przytaczane obszernie cytaty źródłowe nie zostały w pracy przetłumaczone (poza wyjątkami), a raczej omówione. Z tej racji podawanie wykazu rękopisów w bibliografii wydaje mi się zbędne.

Ks. dr Grzeszczak w rozprawie habilitacyjnej wykazał się znajomością bardzo zawiłych i trudnych źródłowo zagadnień teologii i średniowiecznej historiografii. Rozprawa ukazała jego erudycję i znajomość najnowszych badań w zakresie wybranych zagadnień. W większości literatura przedmiotowa, którą wykorzystał w swojej dysertacji, jest nieznaną polskiemu czytelnikowi. Bardzo cenne są obszernie cytaty źródłowe (tekstów łacińskich, w większości nietłumaczonych na język polski), które pozwalają polskiemu czytelnikowi wyrobić sobie własne zdanie o analizach źródeł w rozprawie i wnioskach Autora ze współczesnych badań. Erudycja Autora ukazana w rozprawie sprawia jednak wrażenie niesamodzielności. Autor kryje swoje poglądy za wieloma opiniami innych badaczy. W tym zakresie dalsze jego studia teologii i filozofii średniowiecznej wymagają więcej odwagi i samodzielności.

Ks. Wincenty Myszor